

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्त्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठाविषयी :
'रंगुनि रंगात साऱ्या'
या शिबिरातील
काही क्षणचित्रे.
मुखपृष्ठ मांडणी
आभा भागवत

**वार्षिक
वर्गणी**
रु.२००

**आजीव
वर्गणी**
रु.२५००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट
'पालकनीती परिवार'
या नावाने काढावा.

संपर्क :
पालकनीती परिवार,
अमृता क्लिनिक,
संभाजी पूल कोपरा,
कर्वे रस्ता, पुणे - ४११००४.
☎ -०२०-२५४४१२३०,
२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com
www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन
वर्ष १३ वे अंक २ रा
१६ मे २०१३

लेखांत व्यक्त
झालेली मते लेखकांची
व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

- ▶ **कार्यकर्त्यांची पाठशाला : दत्ता सावळे**
- राजन इंदुलकर

आपले शिक्षकाचे व्रत व्यापक समाजासाठी असेल असे ठरवून वंचितांच्या विकासासाठी आयुष्यभर प्रयत्नशील असणारे, शिक्षण-ज्ञाननिर्मिती यांच्याविषयीची वेगळी दृष्टी असणारे ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते दत्ताभाऊ सावळे यांचे विचार आणि कार्यपद्धती आपल्या सगळ्यांसाठीच प्रेरणादायी आहे.

- ▶ **रंगुनि रंगात साऱ्या...** - आभा भागवत
मे महिन्याची मोठी सुट्टी लागली की पालक चिंतेत पडतात - या सुट्टीचं आणि या पोरंचं करायचं काय ! अशा वेळी थोडीशी तयारी आणि पुढाकार घ्यायची तयारी असेल तर मुलांबरोबर अनेक कल्पक गोष्टी करून बघता येतील आणि मनसोक्तपणे आनंद लुटता येईल.

- ▶ **आई-बाप व्हायचंय? लेखांक - ८**
मूल हवे - अव्यंग

- डॉ. प्रतिभा कुलकर्णी
अव्यंग बाळ जन्माला यावं अशी पालकांची स्वाभाविक इच्छा असते. पण जन्मानंतर दुरुस्त होऊ शकेल असा किरकोळ दोषसुद्धा नको, म्हणून गर्भपाताचा निर्णय घेतला जातो. अशा परिस्थितीकडे तारतम्यानं कसं पाहता येईल, हे या लेखातून मांडलं आहे.

- ▶ **शब्दबिंब**
इतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर होत गेलेल्या वस्त्रबदलांचे शब्दांमधले प्रतिबिंब !

संवादकीय

२००९ साली मोफत आणि सक्तीच्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा कायदा आला. पण घास नुसता हातात येऊन भागत नाही, तो तोंडातही जावा लागतो; तसा एखादा कायदा पारीत होणं पुरेसं नसतं, त्याची अंमलबजावणी व्हायला लागते. त्यासाठी राज्यपातळ्यांवर कार्यवाही व्हायला सुरू व्हायला लागते. या कायद्याच्या अंमलबजावणी-योजनेनुसार मार्च २०१३ च्या अखेरीस देशातील सर्व शाळा शिक्षणहक्क कायद्याशी सुसंगत होतील असं ठरलेलं होतं. पण ह्या टप्प्यापर्यंत आपण पोचलेलो नाही. असं होण्याचं मुख्य कारण तशी राजकीय इच्छाच नाही असं दुदैवानं द्यावं लागतं. २०१२ साली दाखल झालेल्या एका जनहितयाचिकेच्या निकालानुसार सर्वोच्च न्यायालयानं राज्यांना नोटीसा बजावून शिक्षणहक्क कायद्याप्रमाणे अंमलबजावणीचा अहवाल मागितला होता. तेव्हाही महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, दिल्लीसह अठरा राज्यांनी 'आमच्याकडच्या शाळांनी सहा महिन्यांपूर्वीच सगळ्या गोष्टी पूर्ण केल्या आहेत' असं सरळ ठोकून दिलेलं होतं. प्रत्यक्षातली परिस्थिती मात्र अगदीच वेगळी आहे.

शिक्षण-हक्क-मंचाच्या (www.rteforum.org) अहवालानुसार सुमारे ऐशी टक्के शाळांमध्ये इमारती चांगल्या आहेत, शैक्षणिक साहित्य, वाचनासाठी पुस्तकं आहेत. पण शिक्षकांची उपस्थिती या शिक्षणप्रक्रियेतल्या सर्वात महत्वाच्या गोष्टींबाबत ९० टक्के शाळांमध्ये निराशाजनक परिस्थिती आहे. मुळामध्ये हा कायदा आणला गेला, तो देशातल्या प्रत्येक बालकाला गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध व्हावं म्हणून. आणि ते मिळतं आहे, हे कशावरून ठरावं तर मूल खरोखर शिकलं आहे की नाही, त्याच्या/तिच्या मनात ज्ञान उपजलं आहे की नाही, ह्याचं मूल्यमापन करून.

प्रत्यक्षात लाखो मुलं अजूनही शाळेच्या मुख्यदारेच्याच बाहेर आहेत. वर्गातील विद्यार्थ्यांची संख्या मर्यादित ठेवता आलेली नाही. दलित-आदिवासी आणि वंचित गटांमधल्या मुलांना समानतेची वागणूक मिळेल अशी शाश्वती देता येत नाही. वंचितगटातल्या मुलांसाठी खाजगी

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीस, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

शाळांमध्ये पंचवीस टक्के आरक्षण हवं होतं ते आत्तापर्यंत फक्त चौतीस टक्के शाळांमध्येच झालेलं आहे. अजूनही अनेक शाळांमध्ये दलित, आदिवासी आणि विशेष गरज असलेल्या मुलांना शाळेत इतर मुलांबरोबरीनं बाकावर बसण्याची परवानगी नाकारली गेलेली आहे. असर अहवालानुसार (<http://www.asercentre.org>) शालाबाह्य मुलींचं प्रमाण कमी तर झालेलं नाहीच, थोडंसं का होईना पण वाढलेलंच आहे. मुलं आणि शिक्षक यांचं गुणोत्तर त्रेसष्ट टक्के शाळांमध्ये योग्य आहे. याचा अर्थ सदतीस ठिकाणी तेही अद्याप झालेलं नाही. पिण्याचं पाणी नाही, मुलींसाठी वेगळी शौचालयं नाहीत, वगैरे प्रश्न कुठेकुठे आहेतच. मुख्य म्हणजे, शिक्षण ! इयत्ता चौथी ते सातवीपर्यंतच्या मुलामुलींपैकी फक्त पन्नास टक्क्यांना निदान दुसरीइतकी वाचनपातळी गाठता आलेली आहे. गणितात एक ते नऊ या संख्या ओळखता येणं आणि त्यातल्या वजाबाक्या, बेरजा करता येणं हे फक्त वीस-बावीस टक्क्यांनाच साधत आहे.

याचा अर्थ ज्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचं गाजर आपण बालकांसमोर धरलं ते मिळण्याची जबाबदारी सरकारनं पूर्ण केलेली नाही. सरकारला आपल्या जबाबदारीची जाणीव असायला हवी, मुख्य म्हणजे बांधिलकी असायला हवी. पण तशी ती नसेल तर जनतेनं काय करायला हवं ते सगळ्यांनी मिळून जरा ठरवलंच पाहिजे. एका बाजूला आपण स्वतःला लोकशाहीचे-समानतेचे पाईक म्हणवतो, पण मुद्दा शिक्षणाचा असेल किंवा पाकिस्तानात तुरंगात अडकण्याचा असेल, सर्व निर्णय ऐनवेळी तिथे असलेल्या माणसाच्या इच्छा, स्वार्थ, प्रेरणा वगैरेंनुसार होतात. त्यामुळे काही चांगले लोक जरी सर्वत्र काही प्रमाणात असले आणि त्यांच्या अस्तित्वानं काही कामं चांगली होत असली तरी त्यानं खरा बदल घडत तर नाहीच, उलट घडत नाही याची जाणीवच काहीशी बोथट होते.

सरकारनंच जर कायद्याची बूज राखली नाही तर त्या चुकीला शिक्षा काय असते, ती कशी दिली जाणार?

आणि तशी दिली जाणार नसेल तर न्यायाचं स्थान हे मायबाप सरकारच्याही वरचं असं म्हटलं जाण्याला काय अर्थ उरला?

सरकारच्या चुकीमुळे ज्यांचं ज्यांचं नुकसान झालं त्या सर्वांना सरकार नुकसानभरपाई देणार का? सरबजीत सिंग चौवीस वर्षं तुरुंगात खितपत पडले, आणि त्यांना मारून टाकलं गेलं, म्हणून त्याची परतफेड जर सरकार पैशांनी नुकसानभरपाई देऊन करत असेल तर ज्या मुलामुलींना शिक्षणाचा हक्क न्यायासनानं देऊनही त्यांच्या पदरात मात्र तो पडत नाही, त्यांचीही भरपाई सरकारनं करून द्यायला हवी.

अमेरिकेतील राज चेट्टी या अर्थशास्त्रज्ञाला नुकताच नोबेलची पहिली पायरी मानला गेलेला 'जॉन बेट्स क्लार्क' पुरस्कार मिळाला आहे. चांगला शिक्षक, शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर या गोष्टी बालविकासात केवढा बदल घडवतात, बालकांच्या भविष्याचा दर्जा कसा उंचावतात ही आपल्याला सर्वांना माहीत असलेलीच बाब राज चेट्टी यांनी वैज्ञानिक पद्धतीने सिद्ध करून दाखवली आहे. बालपणात उत्तम शिक्षण मिळण्याचा विद्यार्थ्यांच्या भावी आयुष्यावर काय परिणाम होतो, हे अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून त्यांनी तपासलं आणि त्यातून बालकांचं आर्थिक भवितव्य कसं उज्ज्वल होतं हे सिद्ध करून दाखवलं. त्यातला कळीचा मुद्दा 'शिक्षकांच्या शिकवण्याच्या गुणवत्तेचा मुलांवर होणारा सकारात्मक परिणाम' असाच आहे.

शिक्षण - त्यातही चांगलं शिक्षण मिळालं तर मुलं आयुष्यात पुढं जातात, हे आपल्यालाही माहीत आहेच, पण ते दिलंच जात नसेल तर झालेल्या नुकसानीसाठी बालकांनी कुणाला जबाबदार धरायचं, असा आपल्यासमोरचा प्रश्न आहे.

आपल्या देशातील बालकांची परिस्थिती कागदोपत्री तरी एकदम सुधारून टाकण्याचा आपल्या देशाचा विचार असल्याचं दिसतं. गेल्या महिन्याच्या एकोणतीस तारखेला मुलांसाठीचं राष्ट्रीय धोरणही जाहीर झालेलं आहे. या पूर्वीचं धोरण १९७४ साली प्रसिद्ध झालेलं होतं. त्यानंतर २००४ साली बालक हक्काचा जाहीरनामा देशानं स्वीकारला. या वर्षी जाहीर झालेल्या धोरणात प्रत्येक बालकाकडे 'राष्ट्रीय संपत्ती' म्हणून बघण्याचं, स्वतंत्र व्यक्ती या नात्यानं त्याला/तिला आदराचं - समानतेचं स्थान देण्याचं आवाहन आहे. मोफत आणि

सक्तीच्या शिक्षण हक्काचा, बालमजुरीला पायबंद घालण्याचा आणि बालकांना लैंगिक अत्याचारापासून संरक्षण देणाऱ्या नव्या कायद्याचाही उल्लेख या धोरणात केलेला आहे. त्या निमित्तानं सर्व सरकारी-बिगरसरकारी-स्वयंसेवी संस्था, माध्यमं आणि खासगी संस्था इतकंच नाही तर शिक्षक-पालकांसारख्या सर्व नागरिकांनाही मुलांच्या उत्तम शारीरिक-मानसिक आरोग्याची, संरक्षणाची, सर्वांगीण वाढीची शपथ या धोरणानं घातलेली आहे.

कागदोपत्री तरी देश हे मान्य करत आहे, ही चांगलीच गोष्ट म्हणायची. मुद्दा आहे तो बालजीवनाला त्यातून खरीखुरी विकासाची, संरक्षणाची, शिक्षणाची हमी मिळण्याचा.

२००९ ते २०११ या दहा वर्षात बाल-लैंगिक अत्याचारांचं प्रमाण तिप्पटीहून जास्त वाढलेलं आहे, असं एशियन सेंटर फॉर ह्यूमन राईटस् यांच्या सर्वेक्षणातून दिसतं. पूर्वी समोर येत नव्हत्या त्या काही गोष्टी आता समोर तरी येतात, म्हणूनच हे प्रमाण वाढलेलं दिसतं असलं तरी अत्याचारांमध्येही वाढ झालेली असावी असा अंदाज आहे. आत्ताचं राष्ट्रीय बाल धोरण जाहीर होण्यापूर्वीच बालकांवर होणाऱ्या लैंगिक अत्याचारांना प्रतिबंध घालण्यासाठी सर्व बालकारणी संस्थांनी आपापलं धोरण तयार करावं आणि ते जाहीर करावं असं आवाहन पालकनीतीनं मागच्याच अंकात केलेलं होतं.

आपल्या देशात हा अनेक अर्थानी कठीण काळ येऊन ठेपलेला आहे. देशातली परिस्थिती अनेक दिशांनी खालावते आहे. राजकीय वातावरण अधिक भयानक होत चाललेलं आहे. भ्रष्टाचाराला तर पायबंदच राहिलेला नाही. हे सगळं तुम्हाला-मला दिसतंच आहे. प्रौढांचं जीवन सोपं साधं आहे असं मुळीच नाही. पण तरीही आज दिलं जातं आहे त्याहून खूप जास्त लक्ष आपल्याला सर्वांनाच या काळात बालकांच्या विकासाकडे, शिक्षणाकडे द्यायला हवं आहे, त्यांना जास्त जपायला हवं आहे; कारण कुठल्याही संकटाचे सर्वात अधिक परिणाम अगतिकांना भोगावे लागतात. म्हणून प्रौढांनी आकारलेल्या जगात आपल्या लहान मुलांना अगतिक वाटू नये ह्याची काळजी आपल्याला आवर्जून घ्यायलाच हवी.

कार्यकर्त्यांची पाठशाला : दत्ता सावळे

गेली ३-४ वर्षे दत्ताभाऊंना पार्किन्सनच्या आजाराने ग्रासले होते. शारीरिक हालचाली मंदावणे, विस्मरण, परावलंबित्व अशामुळे त्यांचा शेवटचा काळ काहीसा त्रासदायक झाला होता. मात्र अशा अवस्थेतही भोवतालच्या सामाजिक, राजकीय घडामोडींविषयी ते कमालीचे सजग होते. अलीकडच्या काळात झालेल्या भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलनाला सर्वसामान्य जनतेचा मोठ्या प्रमाणावर पाठिंबा मिळाला होता. तो पाहून, त्या आंदोलनाला जयप्रकाश नारायण यांच्या प्रेरणेतून १९७० च्या दशकात उभ्या राहिलेल्या 'संपूर्ण क्रांती आंदोलनासारखे' टोक कसे आणता येईल, याचा ते सतत विचार करत असत. यानिमित्ताने जनमानसाला मिळालेली उभारी विझू नये असे त्यांना मनापासून वाटत होते. भेटावयास येणाऱ्या कार्यकर्त्यांसमोर त्याविषयीचे मत ते आग्रहाने मांडत होते, 'जाणतेपणाने वाटचाल करा' असे कार्यकर्त्यांना सुचवत होते. 'कितीही अंदाधुंदीची आणि प्रतिकूल परिस्थिती असली तरी ती बदलण्याचे सामर्थ्य लोकांमध्ये असते', हा लोकसामर्थ्यावरचा दृढ विश्वास हे दत्ताभाऊंच्या वैचारिकतेचे वैशिष्ट्य होते.

दत्ता सावळे हे कमालीचे प्रसिद्धीपराड्मुख होते. त्यांनी कधीही स्वतःला तज्ज्ञ, विचारवंत मानले नाही. स्वतःचे कौतुक स्वतः करणे सोडाच, पण इतरांनी केले तरीही त्यांना खपत नव्हते. तरीही, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात देशभरातील कानाकोपऱ्यात 'कार्यरत' असणाऱ्या कार्यकर्त्यांमध्ये दत्ता सावळे माहीत नाहीत, असा कार्यकर्ता मिळणार नाही, ही वस्तुस्थिती आहे.

व्यापार - उदीम करणाऱ्या मध्यमवर्गीय कुटुंबात ते जन्मले. पण या पारंपरिक व्यवसायात ते फारसे रमले नाहीत. मोठ्या जिद्दीने शिकत शिकत पुढे ते शिक्षक-मुख्याध्यापक झाले.

राजन इंदुलकर

भारतातील अनेक जनसंघटनांचे, त्या जनसंघटनांतील कार्यकर्त्यांचे मार्गदर्शक, विचारवंत आणि विश्लेषक दत्ता सावळे यांचे १३ डिसेंबर २०१२ रोजी वयाच्या ८१ व्या वर्षी निधन झाले. दत्ताभाऊ आयुष्यभर अत्यंत निरलसपणे मूलगामी स्वरूपाचे काम करत राहिले. हे काम आणि या कामाचे मोल वाचकांपर्यंत पोचावे यासाठी दत्ताभाऊंच्या पाठशाळेतील एका कार्यकर्त्याने करून दिलेला त्यांचा परिचय.

मात्र अशा पठडीबद्ध, औपचारिक शिक्षणात त्यांना फारसे स्वारस्य वाटले नाही. मध्यमवयातच त्यांची सहचारिणी निवर्तली. त्यानंतर आपले शिक्षकी व्रत व्यापक समाजासाठीच असेल असे त्यांनी ठरवले आणि पंढरपूर सोडले. हा निर्णय घेताना, कुटुंबातील व्यावहारिक जबाबदाऱ्यांपासून अलिप्त होताना, कुटुंबातील ज्येष्ठ व्यक्ती या नात्याने असणारे भावनिक संबंध मात्र त्यांनी कसोशीने जपले.

मूळची जिज्ञासू, अभ्यासू वृत्ती आणि तरुणपणी पुरोगामी समाजवादी चळवळींशी आलेला संबंध यामुळे त्यांच्या शिक्षकी वृत्तीला कार्यकर्तेपणाची जोड मिळाली. सन १९७८ च्या सुमारास त्यांनी ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींच्या शिक्षणाचे काम सुरू केले. मात्र पुढे एका जागी पाय रोवून काम करण्यापेक्षा विविध ठिकाणचे अनुभव घेणे आणि त्या अनुभवांना एकत्र जोडणे यावर त्यांनी भर दिला. या निमित्ताने सुरू झालेला प्रवास पुढे अगदी २००८ पर्यंत म्हणजे ३० वर्षे अविरत चालू राहिला. महाराष्ट्रातील कानाकोपऱ्यापासून ते थेट कर्नाटक, केरळ, आंध्र, ओरिसा, मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, झारखंड, बिहार, पश्चिम बंगाल, राजस्थान, उत्तर प्रदेश, हरियाना, उत्तराखंड, हिमाचल इ. विविध राज्यांत विस्तारत गेला. 'जनसामान्यांतील सामर्थ्याचा वेध घेत फिरणारे घुमकड सहयात्री', असे त्यांचे वर्णन करता येईल. त्यांचे हे फिरणे अगदी अर्थपूर्ण होते. माणसांना समजून घेणे, समजावणे, त्यातून काही तथ्ये शोधणे आणि ती तथ्ये पुन्हा समाजासमोर मांडणे, असा हा अनोखा प्रवास होता.

'कमजोर, दुबळा मानला जाणारा समाज जर एकवटला तर अशा एकत्र येण्यातून एक अजब तऱ्हेची ऊर्जा तयार होते आणि या ऊर्जेतच समाजामध्ये वर्षानुवर्षे भिनलेली कमजोरी दूर करण्याचे सामर्थ्य असते. मनुष्याने

आपली कमजोरी कशात आहे हे नीटपणे समजून घेतले, तर जाणिवेतच कमजोरीवर मात करण्याची ऊर्जा चेतविण्याचे सामर्थ्य असते,' हे तथ्य दत्ताभाऊंनी सतत मांडले, पडताळून पाहिले. या अशा लोकसामर्थ्याचा प्रत्यय अनेक चळवळींमधून आलेला दिसतो. त्यातून पुढे येणारे सूत्र समान असले तरी त्याच्या हाताळणीच्या पद्धती भिन्न भिन्न असतात. उदाहरणार्थ चंपारण्याच्या लढ्यात महात्मा गांधी यांनी याच सूत्राची हाताळणी आपल्या स्वतःच्या पद्धतीने केली होती. गावागावातील निळीच्या शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या अत्याचारांच्या कहाण्या त्यांनी ऐकल्या. लोकांना बोलायला लावले. आपली दुःखे शेतकरी, मजूर गांधीजींसमोर मांडत. आपली दुःखे मांडता मांडता लोक संघटित होत गेले आणि जुलमी इंग्रजी सत्तेविरुद्धचा मोठा सत्याग्रह उभा

राहिला, तोही अहिंसेच्या मार्गाने.

राजस्थानमधील प्रसिद्ध 'साथीन' चळवळीमध्ये दत्ताभाऊंचे मोलाचे योगदान होते. वर्षानुवर्षे चार भिंतींच्या आड, घुंघटामध्ये बावरलेल्या चेहऱ्यासकट दुःखे लपविणाऱ्या स्त्रिया आपले मौन सोडून बोलू लागल्या, तेव्हा त्यांच्या लक्षात आले की अन्याय सहन करणाऱ्या अशा आपण काही एकट्या नाही, अनेकजणी आहोत. या जाणिवेतून त्यांना भयमुक्त होण्याची वाट सापडली. दत्ता सावळेंनी उत्तर प्रदेशातील बावरिया जमातीसोबत असाच संवाद साधला. या संवादातूनच, छोट्या-मोठ्या चोऱ्या करणाऱ्या बावरियांच्या लक्षात आले की, 'अशा चोऱ्यांतून आपले फारसे काही भले होत नाही. उलट चोऱ्या करण्यासाठी आपल्याला भाग पाडणाऱ्या दलालांचेच अधिक भले होते.' असे भान येण्यातून बावरिया मंडळी

चोरीच्या धंद्यातून बाहेर पडू लागली.

दत्ता सावळे लोकसामर्थ्याचे दूत बनले होते. देशभरात जेथे जेथे सामर्थ्यनिर्मितीचे, शोषणमुक्तीचे प्रयत्न दिसले, तेथे तेथे ते जात राहिले. अशा जाणत्या जनसंघटना, त्यात पुढाकार घेणारे कार्यकर्ते, काम करणारे कार्यकर्ते, लोकांमधले जाणते नेतृत्व, दुःखाने पिचलेली माणसे या साऱ्यांबरोबर त्यांनी अनुभवांची देवाण घेवाण केली. अशा ठिकाणी होणाऱ्या शिक्षण-प्रशिक्षणात ते कधीही 'टिपिकल' प्रशिक्षक म्हणून वावरले नाहीत. तर ऊर्जास्थळे असणाऱ्या कार्यकर्त्यांना आपल्यातील ऊर्जेची जाणीव करून देता देता त्यांचे अनुभव एकमेकांना साहाय्यभूत आणि दिशादर्शक कसे ठरतील, असा प्रयत्न ते जाणीवपूर्वक करित असत. आपापल्या प्रश्नांशी जोडता जोडता व्यापक परिवर्तनाकडे कसे जाता येईल, याचे भान

आम्ही येथे साक्षरता, औपचारिक शिक्षणाचा विचार करणार नव्हतो. लोकांच्या अनुभवांची चिकित्सा करून, व्यापक आर्थिक-राजकीय निष्कर्षांप्रत जाण्याचा आम्ही प्रयत्न करित होतो. दामखंड, नानिवली येथील माझ्या शाळांतून भाषा, गणित अशी ज्ञानग्रहणाची साधने आत्मसात करण्यासाठी, आपल्या अनुभवाच्या आधारे प्रयत्न करण्यावर भर होता. जीवनानुभवांना शब्दबद्ध करणे, त्या शब्दांच्या साहाय्याने भाषा (लेखन, वाचन) आत्मसात करणे यांवर जोर होता. त्या भाषेच्या साहाय्याने आपले म्हणणे, आपली अभिव्यक्ती प्रभावी करणे हा उद्देश होता. अनुभवांना शब्दबद्ध करित असताना, शोषण अन्यायाचा अर्थ उमगू लागतो. हे भाषाशिक्षणाचे उद्दिष्ट हाती लागले. दुःखांना शब्दबद्ध करित असताना, ते दुःख निर्माण करणाऱ्या, पोसणाऱ्या पद्धतींचाही परिचय होत जातो. हे शिक्षण व जाणीवजागृतीतील सूत्र वंचितांना बळ देत रहाते. ओरिसातील या लोकशाळांतून शिक्षणाच्या या अंगाकडे लक्ष पुरवले नव्हते. येथील लोकशाळांतून आपल्या दुःखाचा वेध घेण्यावर भर होता. जाणीवजागृतीवर जोर होता. आपल्या जीवनानुभवांतून शोषणाची, त्या मागील समाजरचनेची सूत्रे शोधण्यावर भर होता, आपल्या अनुभवातून शिकणे, भोवतीच्या समाज रचनेची नेमकी नस पकडणे हे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवले होते. भोवती घडणाऱ्या, आपल्यावर आघात करणाऱ्या अनेक घटनांची चिकित्सा कशी करावी; त्याचा अर्थ कसा समजावून घ्यावा, याची पद्धती वंचितांनी कशी आत्मसात करावी यावर भर होता. मुख्य म्हणजे अनुभव, घटना यांचा अर्थ लावणे हे या पद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे. शोषित, वंचित समाज हे

करू शकतो हा विश्वासही आहे. चेतना जागरण ही संघटन, संघर्षाची प्रस्तावना आहे. लोकशाळेच्या अल्पकालीन स्वरूपामुळे, जाणीव-जागृतीच्या प्रयासात काहीशी अपूर्णता येथे जाणवते. येथील लोकजीवनाशी स्थायी स्वरूपाने न जोडण्यामुळेही या प्रयत्नात अपुरेपणा जाणवतो. येथील लोकांच्या राजकीय, सांस्कृतिक जीवनाकडे पूर्णपणे येथे दुर्लक्ष झालेले आहे, याची मला जाणीव आहे. येथील शोषितांच्या जीवनातील समग्रतेची चर्चा येथे करणे केवळ अशक्य होते ! एवढेच फार तर म्हणावे लागेल. आपल्याच दुःखाचा, शोषणाचा वेध आपण घेऊ शकतो. आपल्याच वैचारिक प्रयासाने तो घेऊ शकतो ही जाण निर्माण करण्याचा हा लहानसा प्रयास आहे.

पाबुरिया भागातील शोषित आदिवासींना हा प्रयास आवडला. त्यांनी तो समजून वापरला याचे समाधान वाटते. जाणिवे नेहमी लख्ख ठेवणे शोषणाविरुद्धच्या लढ्यात गरजेचे असते. शोषणाविरुद्ध लढणाऱ्या समूहांना हे करणे फारसे कठीण नाही. ज्ञान, शिक्षण यांच्या भोवतीचे भिववणारे गूढत्व नाहीसे केले पाहिजे. या दिशेने केलेला हा अल्पसा प्रयास आहे. नुसता माहितीचा संचय म्हणजे ज्ञान नव्हे. तसेच नुसती माहिती म्हणजे चेतना नव्हे. चेतना असेल, तर माहितीचा उपयोग करण्याची क्षमता वाढते. चेतना-विकासाबरोबर माहिती शोधण्याची इच्छाही वाढत राहते. आपल्या अनुभवांना ज्ञानरूप दिल्याखेरीज ज्ञानग्रहणाची प्रक्रिया पुरी होत नाही.

दत्ता सावळे

(‘जाणिवेने आम्हां ऐसे चेतवीले’ मधून साभार)

सर्वांमध्ये राहावे, असा त्यांचा आग्रह असे. जनसंघटना आणि त्यांच्याशी जोडलेल्या कार्यकर्त्यांनी आपल्या कामाविषयी आणि भूमिकेबाबत गंभीर असावे, असे त्यांना वाटत असे. प्रत्येकाकडे विचार करण्याचे सामर्थ्य असते, हे सामर्थ्य जर नीटपणाने वापरले तर आपली कृतीही अर्थपूर्ण होते; यावर त्यांचा पक्का विश्वास होता. आपल्या संपर्कात येणारा प्रत्येक कार्यकर्ता, प्रत्येक व्यक्ती विचार करायला कशी शिकेल यावर ते भर देत. खऱ्या अर्थाने ते लोकचळवळीचे शिक्षक होते.

दत्ताभाऊ चतुरस्र आणि गाढे अभ्यासक होते. वाचणे, लिहिणे आणि बोलणे यावर त्यांचा सततच भर असायचा. हे सारे करताना ते सतत चिंतनात मग्न असायचे. तंत्रज्ञान, सौंदर्यशास्त्र, राजकारण, समाजकारण, अर्थशास्त्र, इतिहास, कला, साहित्य, संगीत अशा सर्व विषयांत त्यांना रस होता. तुकाराम, कबीर, फुले, गांधी, लोहिया, आंबेडकर, रॉय, विनोबा, मार्क्स, पावलो फ्रेअरी यांच्या मांडणीविषयी त्यांना विशेष ममत्व होते. गांधी आणि फुले यांच्या विचारांवर अनेक अभ्यासवर्ग त्यांनी घेतले. या सर्व महान व्यक्तींच्या मांडणीचा अभ्यास आणि आदर करताना त्यातील विचारांची तर्कशुद्ध पद्धतीने चिकित्सा करण्यात आणि त्या विचारांची कालातीतता तपासण्यातही त्यांना रस होता. त्यामुळे मार्क्सवादी, गांधीवादी, समाजवादी अशा उपाधीपूर्ण चौकटीत त्यांनी स्वतःला बंदिस्त केले नाही. विचार केवळ विचारवंतच करतात किंवा मांडतात, यावरही त्यांचा अजिबात विश्वास नव्हता. याच भावनेतून गोटुलसारख्या आदिवासींच्या पारंपरिक शिक्षणपद्धतीचा त्यांनी अभ्यास केला. हा अभ्यास सामूहिकरित्या व्हावा यासाठी 'गोटुल अभ्यासगटा'च्या बांधणीत त्यांनी पुढाकार घेतला. आधुनिक सभ्यतेच्या चौकटीत न सामावणारे आणि म्हणूनच मागासलेले समजले जाणारे आदिवासी गाव-समाज सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यंत समृद्ध आहेत, असा त्यांचा दावा होता. ही भूमिका त्यांनी

(पान १५ वर)

रंगानि रंगात साऱ्या... रंगानि रंगात साऱ्या... रंगानि रंगात साऱ्या... रंगानि रंगात साऱ्या...

आभा भागवत

आभा भागवत या तरुण चित्रकार आईनं ५ ते १० वयोगटातल्या मुलांसाठी नुकतंच एक शिबीर घेतलं. त्यात सुरुवातीला 'गरवारे बालभवन'च्या भारतीताईचं ओरिगामी आणि नंतर इतर कलाकारीचे उपक्रम घेण्यात आले. चित्रकला, कलाकुसरीचे जे अनुभव वर्गामध्ये दिले जात नाहीत, ते देण्याचा इथे प्रयत्न करण्यात आला. मुलांनी तर याचा मनमुराद आनंद लुटलाच. पण पालकांनाही वाटलं, 'खरं तर मुलं आणि पालक असं दोघांसाठी मिळूनच हे शिबीर हवं होतं !'

रंगात हात बुडवण्याची धम्माल वेगळीच असते. कपडे घाण होतील, जमीन खराब होईल, बेसिन आणि मोरी हात धुताना रंगीत होईल, जमिनीवर रंग सांडेल आणि शेवटी हे सगळं साफ करताना माझा पिट्ट्या पडेल या विचारांनी घाबरून न जाता मुलांना रंगात मनसोक्त हात बुडवू द्यायचे असं मी ठरवलं आणि असेच अनेक उपक्रम या शिबिरासाठी आखले.

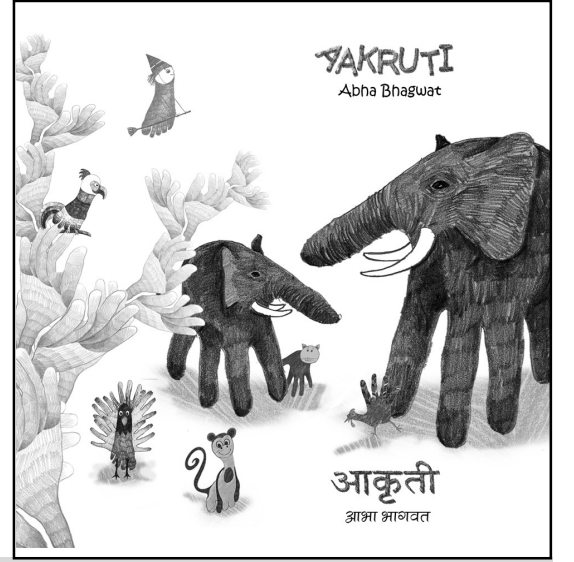
यातला एक होता. पोस्टर कलर काढून त्यात पाणी घालायचं आणि हाताच्या तळव्याला ब्रशानं ओला रंग लावून त्याचा पांढऱ्या कागदावर ठसा घ्यायचा. तो वाळला की त्याच्या बाजूंनी आणि मध्यभागी आवश्यक वाटेल तिथे स्केचपेननी रेघा, पोत, रचना काढून प्राणी, पक्षी, मासा, फूल तयार करायचं. बऱ्याच कागदांवर बोटांची वेगवेगळी

कळतात. ते मुलांजवळ आले आणि म्हणाले, “हे बघ, आपण नाचणीचे छोटे छोटे डोंगर करू.” हे जे, त्या क्षणी मुलांचा चाललेला प्रयोग समजून त्यांना मोकळीक देणं असतं आणि त्यातूनही मुलं काहीतरी स्वतःहून शिकत आहेत यावर विश्वास ठेवणं असतं, ते जमवायला मोठ्या माणसांना मनाची मोठी तयारी करावी लागते.

हाताच्या आणि पायाच्या बाह्यरेखा काढून त्यातूनही चित्रं काढता येतात. एरवी चितारायला अवघड वाटणारे प्राणी, पक्षीही अशा प्रकारे सोपे वाटतात आणि आकारातून आकृत्या शोधायचा छंदच लागतो. स्वतःचा पाय कागदावर ठेवून, त्याची बाह्यरेखा काढून त्यापासून पाच वर्षांची मुलंही जिराफ अगदी मस्त काढतात.

बोटांभोवती घालता येतील अशी अंगठीसारखी छोटीशी कागदाची

‘आकृती’ नावाचं पुस्तक ‘कजा कजा मरू प्रकाशन’तर्फे नुकतंच प्रकाशित झालं आहे. याचं प्रकाशन चित्रकार ल. म. कडू सरांच्या हस्ते झालं, तेव्हा सरांनी एक किस्सा सांगितला. “चित्र म्हणजे फक्त कागदावर काहीतरी काढलेलं, एवढंच मर्यादित नसतं. एका शिबिरात एक मुलगा बराच वेळ हौदाजवळ जाऊन काहीतरी करत होता आणि खूप वेळ झाला तरी त्याला दिलेल्या कागदावर काहीच उमटलं नव्हतं. तेव्हा त्यांनी, ‘तू काय करतोयस मलाही सांग ना’ म्हटल्यावर एका चिक्कूच्या झाडाजवळ जाऊन त्यांना दाखवलं. बऱ्याचशा चिक्कूंना त्यानं काळे डोळे काढले होते, तोंडाच्या जागी सिगरेट वाटावी अशी एक काडी खुपसली होती. आणि तो फांद्या हलवून दाखवत होता, की हे बघा इकडे फांदी हलवली की ही सगळी चिक्कूची माणसं अशी हलतात, तिकडे केली की तशी दिसतात. ही काहीतरी नवीन शोधाची वृत्ती मुलांमध्ये फुलत ठेवली पाहिजे.”

रचना करून रंगीबेरंगी ठसे काढून त्यातून चित्रं तयार करता येतात. माशापासून सुरुवात केली, कारण मासा अगदीच सोपा आहे. पण छोट्या मुलांना करून दाखवलं तरी प्रत्येकाला नेमकं आपण म्हणतोय तेच समजेल, पटेल असं नसतं. एका मुलीनं हाताच्या तळव्याच्या मधल्या खोलगट भागाचा, कल्ल्याच्या जागी डोळा केला. तीन-चार जणांना मासा असा दिसतो, हेच पटेना मग त्यांनी फक्त रंगात हात बुडवून ठसा घेण्यातली मौज लुटली. माझ्या मनात आलं, जर कोणीही मोठी माणसं आजूबाजूला नसती तर मुलांनी केवढी मोकळीक घेतली असती ! म्हणूनच रंगलेली जमीन आणि रंगलेली मोरी, बेसिन, रंगलेले कपडे अशा सगळ्यांकडे मी कानाडोळा करू शकले.

एकदा आम्ही अरविंद गुप्ताजींकडे गेलेलो असताना, मुलांना खाऊ म्हणून त्यांनी चिवडा आणि नाचणीचे लाडू दिले होते. तुहिन तेव्हा एक वर्षाचा होता. त्यानं चिवडा लाडूमध्ये घातला. ओजसनं लाडूचा चिकण मातीसारखा डोंगर केला. माझ्या मनात आलं, काय आपली पोरं अन्नाची नासाडी करून लाज आणतायत. पण गुप्ताजींना मुलं बरोबर

पपेट्स करायला मुलांना खूपच गंमत येते. चिमुकलं चित्र काढून, कापून कागदाच्या अंगठीवर चिकटवायचं आणि दहाही बोटांमध्ये वेगवेगळी चित्रं वेगवेगळ्या अंगठ्यांवर चिकटवून गोष्टच तयार करायची. छोट्या मुलांना सोपं जावं म्हणून दोन बोटांत मिळून एकेकच अंगठी एकेका हातासाठी आणि त्यावर एका आयताकृती कागदावर तीन किंवा चार चित्रं काढता येतात. ही चिमुकली पपेट्स हातात घालून नाचवत गोष्ट ऐकायला आणि सांगायलाही मुलांना आवडतं. ‘अग्ली डकलिंग’चीही गोष्ट मुलं छानच सांगू शकतात. बदकाची तीन पिळं आणि एक आई-बदक एका हातात आणि एक हंसाचं पिळू / कुरूप पिळू आणि दोन किंवा तीन मोठे हंस दुसऱ्या हातात. पुढच्या बाजूला चित्र आणि मागच्या बाजूला निळा रंग रंगवला तर पाणी दाखवताना निळी बाजू प्रेक्षकांकडे करून पाण्यावरचे तरंग, हात लाटांप्रमाणे हलवून दाखवता येतात. ‘एका तळ्यात होती बदके पिले सुरेख’ हे गाणं म्हणत हा पपेट शो फारच रंगात येतो. मुलांनी स्वतः चित्र काढणं, गोष्ट समजून घेणं, ती पपेट शो सारखी सादर करणं हे महत्वाचं. मोठ्यांनी फक्त लागली

तर कातरकाम, चिकटकाम आणि गाणं शिकवण्यात मदत करायची. छोटीशी, हातात मावणारी पपेटस मुलांना जवळची वाटतात आणि गोष्ट सांगण्यासाठी अजून एक माध्यम हाताळता येतं.

अजून एक रंगात मनसोक्त हात घालायची आणि जमिनीवर रंग लावायची संधी आम्ही घेतली, ती कोलाजच्या निमित्तानं. वर्तमानपत्राचे कागद घेऊन एका पानाचे चार भाग करायचे. एकेका भागाला फक्त एकाच बाजूनी हव्या त्या रंगानी रंगवायचं. उदाहरणार्थ हिरवा रंग एका कागदाला आणि लाल रंग दुसऱ्या कागदाला. मोठ्या चपट्या ब्रशनं पोस्टर कलर वर्तमानपत्राला लावायला मुलांना फारच धम्माल येते. त्यांच्या हाताएवढ्या लांबीचा आणि हाताएवढ्याच रुंदीचाही ब्रश वापरायला मुलं फारच उत्सुक होती. न रंगवलेली बाजू डिक लावून चिकटवायची. रंगावर डिक नीट राहत नाही म्हणून एकाच बाजूला रंगवायचं. कागदावरचे रंग पूर्ण वाळले की हिरव्या रंगाच्या कागदाचे मोठे मोठे वेगवेगळ्या आकाराचे तुकडे हातांनीच फाडायचे. लाल कागदाचे छोटे छोटे तुकडे फाडायचे. हिरव्या तुकड्यांनी पांढऱ्या कागदावर झाडाच्या पानांसारखं कोलाज करायचं. प्रत्येक तुकड्याला मागे डिक लावून अगदी जवळजवळ तुकडे चिकटवायचे. त्याच्यावर छोटे कापलेले लाल तुकडे फुलांसारखे चिकटवायचे. तेली खडूंनी खोड आणि फांद्या काढायच्या. तयार आकारांमध्ये कोलाज करायला देऊ नये. मनात झाडाचा आकार आठवून प्रत्यक्षात कोलाज करताना तो कसा कसा बदलत जाऊ शकतो, हे मुलांनी अनुभवणं आवश्यक आहे. स्वतःच्या मनातलं झाड मुक्तपणे मुलांनी कागदावर तयार करणं, ही अतिशय सर्जनशील प्रक्रिया यातून घडते.

चिकटकाम सुरू करण्याआधी मुलांना दोनच रंग निवडायला सांगून त्या रंगसंगतीचं काय काय असतं, काय काय करता येईल असा विचार करायला सांगायचा. त्यातून त्यांना जे कोलाज करावसं वाटेल ते करायची मोकळीक द्यायची.

शीतपेयांच्या बाटल्यांचाही आम्ही शिबिरात कल्पकरित्या वापर केला. जाडसर आणि मोठे गडद राखाडी, हिरवा, निळा किंवा मरून रंगाचे कागद घेऊन त्याचे साधारण एक फूट रुंद आणि तीन फूट लांब आकाराचे आयत कापायचे. त्याच्यावर बाटलीच्या बुडाचे ठसे घेऊन चित्र तयार करायचं. शीतपेयांच्या काही बाटल्यांच्या बुडाला पाच पाकळ्यांचं फूल वाटावं असे पाय असतात. ही बाटलीची बुडं पांढऱ्या, फिक्या गुलाबी, अबोली अशा, भरपूर ओल्या रंगात बुडवायची आणि निथळून त्याचे कापलेल्या गडद कागदावर ठसे घ्यायचे. ही झाली फुलं.

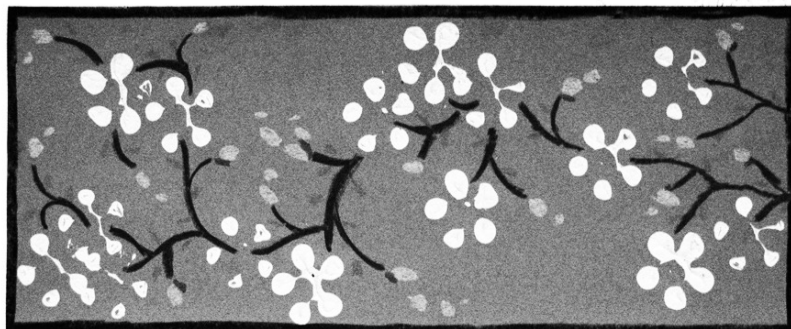
ती वाळली की त्यांना तेली खडूंनी हिरवी देठं, पानं, तुरे, कळ्या काढायच्या. काळ्या किंवा गडद निळ्या रंगाच्या तेली खडूचा दोन सेंटीमीटरचा तुकडा तोडायचा आणि कागदाच्या कडेवरून तो आडवा जोरात दाबून फिरवत गडद किनार काढायची म्हणजे फ्रेम केल्यासारखं चित्र उठून दिसतं.

मोठ्या चित्रकारांची आपल्याला फार उशिरा ओळख होते. ती मुलांना अगदी लहानपणापासून व्हायला हवी असं वाटतं. त्यासाठी आम्ही एक कृती घेतली. व्हॅन गॉग, मोने, मिरो, पोलाँक किंवा कोणताही जगद्विख्यात चित्रकार निवडायचा. त्याची वीस तीस चित्रं वेबवरून डाऊनलोड करून मुलांना सलग चार ते पाच दिवस रोज पाच ते दहा मिनिटं दाखवायची. मुलं त्यातली विशिष्ट शैली, रंगांची निवड, वापरलेले आकार, इतर घटक बरोबर टिपतात. आम्ही व्हॅन गॉगची चित्रं चार दिवस पाहिली. सर्वात लहान मूल होतं पाच वर्षांचं आणि सर्वात मोठं अकरा. सगळ्यांनी मन लावून चित्रं पाहिली आणि त्यामागच्या काही गोष्टीही समजून घेतल्या. प्रत्येक चित्रामागं गोष्ट असते, अभ्यास असतो, तो शोधून, वाचून मुलांना सांगता येतो.

या उपक्रमाचा क्रम असा होता की पहिल्या दिवशी फक्त व्हॅन गॉग हे नाव ऐकणं, म्हणणं, त्याची चित्रं फक्त पाहणं, ढोबळ मानांनं चित्राचा विषय ओळखणं – जसं चित्रात शेतकरी आहेत, सूर्यफुलं आहेत, बूट आहेत इत्यादी. दुसऱ्या दिवशी काही चित्रांमागच्या गोष्टी सांगणं. गोष्टी ऐकल्या की तो चित्रकार मुलांच्या मनात घर करतो. व्हॅन गॉगच्या एका सेल्फ पोर्ट्रेटमध्ये कानावर आणि चेहेऱ्याभोवती पट्टी आहे. त्यानं स्वतःचा कान कापून घेतला होता आणि बँडेज बांधलेलं असताना सेल्फ पोर्ट्रेट्स केली, हे ऐकून कान का कापला? दुखलं नाही का? असं खरं तर करू नये ना? अशा गप्पा झाल्या. यात प्रश्नोत्तरं करत अजूनही खोल जाता येईल.

व्हॅन गॉगचं पोर्ट्रेटो इटर्स हे चित्र वेगळं आहे ! राखाडीच्या छटा आणि थोडा पिवळा रंग असेलेलं. हेही मुलं फार छान समजून घेत होती. 'ते गरीब कष्टकरी आहेत, स्वतःच्या हातांनी काढलेले शेतातले बटाटे एवढंच त्यांचं अन्न आहे, त्यांचे कष्ट, दुःख व्हॅन गॉगनं यातून दाखवलं आहे. तुम्हाला वाटतो का राखाडी हा दुःखाचा रंग? दुःखाचा रंग कुठला असतो? कष्टाचा रंग कुठला असतो?' एवढंच बोलणं झालं. मुलं खोल विचारात गढली. आता व्हॅन गॉग पाहिला की कायमच त्यांना या सगळ्या गोष्टी आठवतील, असं वाटतं. एकेक करून असे सगळेच मोठे चित्रकार मुलांपर्यंत पोहचवले पाहिजेत, असं मनात आलं.

शेवटच्या दिवशी व्हॅन गॉगची चार चित्रं निवडून त्याचे प्रिंट्स काढले. एकेका प्रिंटचे ५ ते ६ तुकडे केले. काळ्या रंगाच्या ए--४ आकाराच्या कागदावर प्रत्येकी एक तुकडा योग्य वाटेल तिथे चिकटवला. प्रत्येक मुलाला चित्रातला कुठलातरी एकच भाग आला. काहींनी कुठल्या चित्रातला भाग आहे ते ओळखलं, तर काहींनी नाही. मुलांनी करायची गंमत याही पुढे होती. प्रत्येकानं कागद भरून ते चित्र पूर्ण

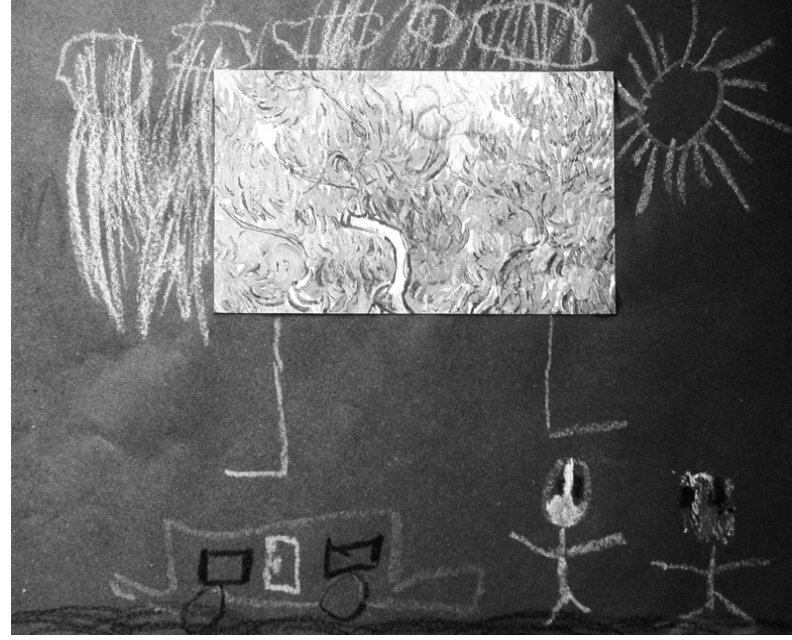

करायचं, पण व्हॅन गॉगच्या मूळ चित्रासारखं नाही. त्या तुकड्यातलं चित्र, त्यातले ब्रशचे फटकारे, रंगाचा पोत पाहून तो तुकडा त्याच चित्राचा भाग वाटेल असं चित्र रिकाम्या कागदावर काढायचं. यात त्या मोठ्या चित्रकाराच्या जवळ जाण्याची प्रक्रिया अगदी सहज घडते. 'हे चित्र किती अवघड आहे, मला नाही असं जमणार', असं म्हणत मोठी होणारी मुलं त्या चित्रकाराशी नकळत समरस होऊन जातात. गडद कागदावर काढलेली चित्रं आणि पांढऱ्या कागदावर काढलेली चित्रं यातही खूप मोठं अंतर असतं. त्यामुळे गडद किंवा रंगीत पार्श्वभूमीवर चित्रं काढायची गंमतही मुलांनी अनुभवली पाहिजे, असा प्रयत्न आम्ही केला.

चित्रकार समजून घ्यायचा हा अनोखा मार्ग मला समजला चौदा वर्षांपूर्वी, जेव्हा मी फ्रान्समध्ये फ्रेंच कुटुंबाच्या घरी राहिले होते तेव्हा. मी जिच्या घरी राहिले ती मारी रेमानी नावाची बाई एका शाळेत चित्रकला शिक्षिका होती. मोने हा सर्व फ्रेंच लोकांचा लाडका चित्रकार. त्याच्या चित्रातले भाग मुलांना देऊन मुलांनी ती चित्रं पूर्ण केली होती. केवढं प्रेम करतात ही माणसं त्यांच्या चित्रकारांवर ! ते पाहून मी थक्क झाले होते. मोनेचं अजूनही जपून ठेवलेलं घर दाखवायला छोट्या छोट्या मुलांना नेलं जातं. त्याच्या चित्रात जे तळं आणि पाणकमळं आहेत, ती फार छान पद्धतीनं अजूनही तशीच जपण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. पॅरीसच्या बाजारात गेलं की या मोठ्या चित्रकारांची चित्रं छापलेले टी शर्ट्स, छत्र्या, रुमाल, कप अशा अनेक वस्तू विकत घेता येतात. कलाकारांचं महत्त्व ज्या संस्कृतीला समजलं आहे तिं लहानपणापासूनच मुलांना चित्रं आणि कला समजून घेण्याच्या केवढ्या संधी दिल्या असतील, याची कल्पना करता येते.

चित्रातून अक्षरांशी आणि शब्दांशी मैत्री करता येते. अक्षरांची चित्रं करतानाही मुलांना खूप मजा येते. चित्र काढता काढता अक्षर कुठच्या कुठे लपून जातं आणि अक्षर आलं की सगळं चित्रातलं दृश्यच समोर उभं राहतं. वेगवेगळी अक्षरं आणि आकडे घेऊन त्यातून चित्र तयार करायचा खेळ मुलं सहज खेळू लागतात.

कागदाची स्टेन्सिल्स आणि ठसे काढण्यासाठी आकार कापूनही सुरेख चित्रं तयार करता येतात. थोडा जाडसर कागद घेऊन त्यात फुलांचे आकार कटरनी कोरून किंवा कागद दुमडून कात्रीनी कापायचे. आणि दुसऱ्या एका जाडसर कागदावर पानांचे आकार काढून ते कापून घ्यायचे. हिरव्या ओल्या रंगाच्या वेगवेगळ्या छटा घेऊन पानाच्या आकाराच्या एका बाजूनी हवे तसे ते रंग लावून पटकन त्याचे ठसे घ्यायचे. पाच सहा वेळा असा रंग लावून वेगवेगळ्या आकाराच्या बारा पंधरा ठशांची रचना करायची. त्या भोवती खडून किंवा ओल्या रंगानं वेलीची देठ काढायची. मग ज्या रंगाची फुलं हवी आहेत त्या रंगाच्या दोन छटा तयार करून स्टेन्सिल्सवरून त्या रंगांचा ब्रश फिरवायचा. सुंदर फुलं उमटतील. अनपेक्षित अशी रंगांची सरमिसळ आणि आपोआप तयार झालेल्या आकारांमुळे हे चित्र फारच आकर्षक होऊ शकतं. अशा

वेगवेगळ्या पद्धतीनं चित्र काढण्याच्या अनुभवातून मुलांची कल्पकता वाढीला लागते. प्रत्यक्ष हातांनी करून बघण्यातून आलेला अनुभव आणि आत्मविश्वास मुलांना नक्कीच उपयोगी पडतो.

ही सगळी हातांनी करायची कलाकुसर आणि सोबतीला पाच-सहा दिवस रोज एखादी छोटी सुंदर कविता, प्रार्थना मुलांबरोबर म्हटली तर तीही छान पाठ होऊन जाते. 'आम्ही आकाश बघू, आम्ही झाडं बघू, आम्ही पक्षी बघू, आम्ही पाऊस बघू...' ही रवींद्रनाथ टागोरांची प्रार्थना आम्ही शिबिरात घेतली. मुलं सतत ही प्रार्थना गुणगुणत असत. लहानपणी पाठ केलेल्या अशा सुंदर, सोप्या कवितांचा आयुष्यात वेगवेगळ्या टप्प्यांवर वेगळाच अर्थ कसा समजत जातो, याचा अनुभव आमच्या शिबिरातल्या मुलांनाही येईल कदाचित.

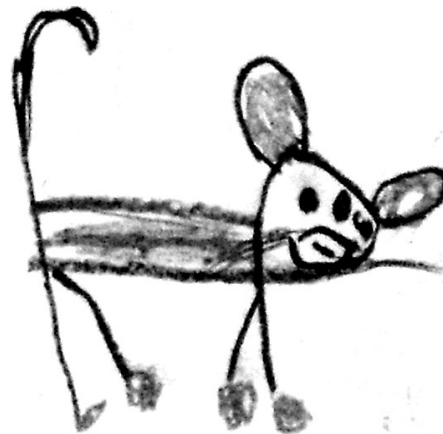
भिंतीवर चित्रं काढायला तर मुलांना फार आवडतं. पण सगळ्यांनाच घरी तशी परवनागी मिळते असं नाही. मग मोठे कोरे न्यूजप्रिंट्स किंवा ब्राऊन पेपर्स आणून योग्य उंचीवर ते भिंतीवर सेलोटपनी लावायचे. रोज १०-१५ मिनिटं त्यावर मुलांनी चित्र काढायची. पाच-सहा दिवस एकाच चित्रावर काम करायची, त्यात भर घालायची ही सुंदर संधी असते. एरवी मुलं चित्र काढतात आणि ते बाजूला ठेवून विसरून जातात. त्याहून हा एकच चित्र पुढे न्यायचा हा अनुभव त्याहून खूप वेगळा असतो. उभं राहून मोठ्या आकाराच्या कागदावर चित्र काढणं हे जमिनीवर आडव्या ठेवलेल्या छोट्याश्या कागदावर चित्र काढण्यापेक्षा

“ज्या समाजात कला अभिव्यक्तीला मोठं स्थान आहे आणि प्रतिकात्मक चित्रांना वास्तववादी चित्रांपेक्षा महत्त्व आहे; जसं वारली, मधुबनीसारखी लोककला; त्या समाजातल्या मुलांना केवळ वास्तववादी चित्रं काढण्याच्या बंधनात न अडकण्याची मोकळीक मिळू शकेल आणि हीच मुलांची गरज आहे. अक्षरचित्रे अशाच प्रकारचा मुक्त कलानुभव देतात.” देवी प्रसाद (Art the Basis of Education, नॅशनल बुक ट्रस्ट)

चित्रं तयार होतात. आर्ट थेरपीमध्ये मनःस्वास्थ्य वाढवण्यासाठी हा उपक्रम रोज पाच मिनिटं करायला प्रोत्साहन देतात. त्यासाठी काही कागदांवर अशी चित्रं करून ठेवायची आणि रोज त्यातल्या एका चित्रावर स्केचपेननी रेघा काढून त्यातून आकार शोधायचे असा हा उपक्रम असतो.

बालमानसोपचारतज्ज्ञ डॉ. भूषण शुक्ल सर्जनाच्या प्रक्रियेविषयी त्यांच्या ब्लॉगमध्ये लिहितात, “मुलं कल्पक व्हावीत असं वाटत असेल तर मुलांना प्रयोग करायच्या भरपूर संधी व वेळ मिळाला पाहिजे. प्रयोगांबद्दल मोकळेपणानं बोलण्याची, प्रश्न विचारण्याची संधी देणारं अचिकित्सक वातावरण आणि कृतीस्वातंत्र्य मुलांना दिलं पाहिजे. हे करत असतानाची ‘प्रक्रिया’ महत्त्वाची आहे ‘रिझल्ट’ नाही. यातून तत्काळ दिसणारे परिणाम म्हणजे एकाग्रता वाढलेलं, जिज्ञासू, विचलित न होणारं, उत्साही, आनंदी मूल आणि कल्पक ऊर्जा वापरण्याची त्याची घालमेल, अस्वस्थता. अखंड मानसिक चैतन्य आणि क्रियाशील मेंदू, त्यामुळे सारं जग अद्भुत वाटू लागेल आणि आयुष्यातले साधे साधे अनुभव रोमांचकारी वाटू लागतील. जटिल कोडी सहज सोडवता येतील, सगळं आयुष्य नाविन्यपूर्ण होऊन जाईल, नैराश्याचा

स्पर्श होऊ शकणार नाही, कुठल्याही उथळ करमणुकीची, उत्तेजनेची गरजच भासणार नाही, असे याचे दीर्घकालीन परिणामही असतील.”

आम्ही या शिबीरात काही खेळही खेळलो. दोन बाजूंना दोघांना पाठमोरं उभं करायचं आणि डोळे मिटून मागं मागं सरळ रेषेत चालत यायला सांगायचं. मुलांना वाटतं, आपण धडकू एकमेकांवर. पण डोळे मिटून मुलं एवढी तिरकी जातात की भलत्याच दिशेला जाऊन पोहोचतात. तसंच डोळे मिटून एके ठिकाणी उड्या मारायला सांगितल्या तर केव्हा स्वतःची जागा सोडून भलतीकडे उड्या मारत जातात, हे त्यांनाही कळत नाही. डोळे मिटल्यावर खूप वेगळ्या प्रकारे अंदाज बांधले जातात आणि त्याप्रमाणे शरीराचे आणि मेंदूचे अनपेक्षित वेगळेच प्रतिसाद येतात. हे खेळ खरं तर डायबेटीस झालेल्या रोग्यांच्या विविध संवेदना जागरूक आहेत ना, हे तपासण्यासाठी आणि त्या संवेदना चांगल्या स्थितीत ठेवण्यासाठी घेतले जातात.

ह्या सगळ्या उपक्रमांचा हेतू मुलांना निर्भेळ आनंद मिळू देणं असाच आहे. आपल्याला समजणारही नाहीत आणि विश्लेषणही करता येणार नाहीत इतके विविध पैलू अशा मुक्त खेळांमध्ये, कलाप्रयोगांमध्ये आहेत.

abha.bhagwat@gmail.com

खूप वेगळं असतं. ही चित्रं एकाच वेळी दोन्ही हातांनी काढायला सांगायची. कारण त्यात वेगळं कसब लागतं. दोन्ही हात वापरताना मेंदूचा उजवा आणि डावा दोन्ही भाग वापरले जातात, त्यामुळे मुलांचा तल्लखपणा वाढीला लागतो. दहा मिनिटं काहीही न बोलता, एकमेकांचं न पाहता आपल्याला जे हवं ते कागदावर काढायचं. त्यातली प्रक्रिया महत्त्वाची. काय काढलंय, कसं दिसतंय, त्याची गोष्ट काय, हे सगळं बाजूला ठेवून चित्रं काढू द्यायची. आर्ट थेरपीमध्ये-कलोपचारामध्ये प्रक्रियेला गाभा मानणारं हे तत्त्व फार महत्त्वाचं असतं. ‘कला हाच उपचार असतो.’

रंगाच्या ठशातून आकार शोधायचा खेळही फार छान आहे. कागद मधोमध दुमडून उलगडायचा. घडीच्या रेघेच्या एकाच बाजूला वेगवेगळे ओले रंग मुक्तपणे लावायचे. आकार वगैरे न ठरवता नुसतेच शिंतोडे, थेंब, कुठे मोठ्ठा रंगाचा डाग उमटवायचा. रंग वाळू न देता लगेच कागदाचा दुसरा भाग त्यावर दुमडायचा. त्यावरून हात फिरवायचा. पुन्हा ही घडी उलगडली की आरशातल्या प्रतिमेसारखं दोन्ही बाजूंना सारखं चित्रं तयार झालेलं दिसेल. ते वाळल्यावर स्केचपेननी त्यातल्या काही आकारांना उठाव द्यायचा. यातून फार सुंदर

ॲनिमेशन्स बघणे हा मुलांचा अतिशय आवडता उद्योग असतो. नेहेमीच्या कार्टून्सखेरीज इंटरनेटवर चांगल्या ॲनिमेशन्सचा अक्षरशः खजिनाच आहे. त्यात aniboom.com नं संकलित केलेली youtube वरची ॲनिमेशन्स चांगली आहेत. यात १. Out to play (magic box). २. Bananas - funny animation. ३. The Switch (Big Red Button on Cube). ४. Trouble in Paradise. ५. Lifted. ६. Kiwi. ७. Help ! ८. Papiroflexia. ९. Pocoyo. १०. Pingu. हे शब्द youtube वर शोधून अनेक वेगवेगळ्या ॲनिमेशन्सपर्यंत पोहोचताही येईल. मुलांसाठी केलेले काही चांगले चित्रपट आहेत. हयाओ मियाझाकी या जपानी ॲनिमेटरचे किंवा माजिद माजिदी या इराणी दिग्दर्शकाचे चित्रपट मुलांना ते आवर्जून दाखवले पाहिजेत. अशा फिल्मस शोधून, मिळवून आपापल्या घरी आपण खास मुलांसाठी फिल्म फेस्टिव्हल आयोजित करू शकतो.

आई बाप व्हायचंय ?

सो सायटीच्या अंगणामध्ये छोटी आरोही तिच्या बारा-तेरा वर्षांच्या उदयनबरोबर हसत खेळत चालली होती. उदयनची चाल वाकडी होती, पाठीला बाक होता, हात आखुड होता, डोक्याचा आकारही वेगळाच होता, दातही वाकडं होतं, कानामागं ऐकण्याचं यंत्र होतं, समोरून पाहिलं तेव्हा त्याच्या डोळ्यातही दोष होता असं दिसलं. ह्या सगळ्यासकट तो आरोहीबरोबर हसत खेळत, गप्पा मारत चालला होता बोलताना अडखळत होता पण चेहऱ्यावर निरागस आनंद होता.

तशीच पूर्वा, २७ वर्षांची तरुणी. तिला लघवीचा काही त्रास होत होता, म्हणून माझ्याकडे आली होती. तिला वारंवार मूत्रमार्गाचं इन्फेक्शन होत होतं. तिच्याकडे पाहिल्यावर स्पष्टपणे जाणवे की तिचा चेहेराही काहीसा वेगळा आहे. डोळ्यावर जाड भिंगाचा चष्माही होता. पूर्वाच्या शरीरात जन्मतःच अनेक दोष होते. तिला योनिमार्ग नव्हताच. एकच किडनी होती - लघवी आणि संडासची जागा ठीक होती; पण तिला गर्भाशयच नव्हतं. पोटात कसलीशी मोठी गाठ होती, जन्मानंतर चौथ्या दिवशी ऑपरेशन करून ती काढून टाकण्यात आली असल्याचं तिनं सांगितलं. त्याची भली मोठी जखमेची खूण तिच्या पोटावर होती. पूर्वाचा एक डोळाही जन्मापासूनच पूर्ण निकामी होता. तिची स्त्रीपिंडं मात्र ठीक होती. त्यामुळे स्त्री म्हणून तिची वाढ वरपांगी तरी व्यवस्थित झालेली होती.

उदयन, पूर्वा ह्यांच्याकडे पाहिलं की आपल्या मनात येतं, अरे ह्यांच्या जन्मापूर्वी आईच्या गर्भात असताना सोनोग्राफी झाली असती तर त्यात हे सगळे दोष, सगळी व्यंगं दिसली

असती आणि कुणी स्त्री-स्वास्थ्यतज्ज्ञानं त्यांच्या आयांना गर्भपात करवून घेण्याचा सल्ला दिला असता.

आपल्या भारतासारख्या विकसनशील देशात अव्यंग मुलांना पोसण्याचा खर्चही अनेकदा परवडत नाही. तिथे व्यंग असण्याची शक्यता असलेलं मूल वाढवण्याचं ठरवणं फार अवघड आहे. ३०-३५ वर्षांपूर्वी सोनोग्राफी उपलब्ध नसताना असे निर्णय घेण्यासाठी आपल्या जवळ काहीच सोय नसे. पण आजकाल सोनोग्राफीमध्ये किंवा रक्ताच्या विशेष तपासणीमध्ये काही दोष आढळला, तर तो गर्भ वाढू द्यावा असं कुणालाच वाटत नाही. गर्भपाताचे उपाय, पद्धतीही विकसित झालेल्या आहेत, त्याही बऱ्यापैकी सुलभतेनं उपलब्ध आहेत. त्यामुळे व्यंग असलेल्या बालकाला जन्म घेण्याची संधी द्यायची की नाही हेही पालकांच्या हातात असतं.

सोनोग्राफीचं तंत्रज्ञान हे वरदान आहे. प्रसूतीशास्त्रातील अनेक घटना, गोष्टी ह्यांची चिकित्सा करण्यास त्यांचा उपयोग होतो. सोनोग्राफीचा शोधही एका प्रसूतीतज्ज्ञानंच लावला. त्यानंतर ती इतरही चिकित्सेसाठी वापरण्यात येऊ लागली. बाळाच्या शरीरातील छोटी / मोठी व्यंगं सोनोग्राफीमध्ये दिसतात आणि वेळेवर सोनोग्राफी केली असली - म्हणजे २० आठवड्यांच्या आत - तर ह्या प्रकारचं व्यंग असणारं मूल जन्माला येऊ द्यायचं किंवा नाही ह्याचा निर्णय पोटातल्या बाळाच्या आईवडिलांना घेता येतो. सोनोग्राफी-तपासणीची सोय उपलब्ध नव्हती तेव्हा गंभीर व्यंग असलेली मुलं जन्माला यायची. डोक्याच्या कवटीचा भाग नसणं, मेंदूची वाढच नसणं, मज्जारज्जूचा मोठा ट्यूमर असणं, किडनीच्या विकासात

मूल हवे - अव्यंग

डॉ. प्रतिभा कुलकर्णी

अनेक अडचणी असणं, असे अनेक प्रकार बाघायला मिळत असत. अशी बाळं जन्माला आली तरी ती जगण्याची शक्यता नसते. काही व्यंगं मात्र अशी असतात की त्यांच्यामुळे बाळ जगतं, पण त्यासह आयुष्य काढताना त्या व्यक्तीला आणि त्याच्या कुटुंबियांनाही फार अवघड जातं. मंगोलिझममुळे असलेलं मंदबुद्धित्व, लुळे पडत जाणाऱ्या स्नायूंचा आजार, हृदयामध्ये असलेले मोठे दोष, हातापायात किंवा इतर शरीरात असलेले मोठे दोष. ह्यातील वेगवेगळ्या प्रकारचे दोष दाखवण्याच्या क्षमता आता विकसित सोनोग्राफीमध्ये उपलब्ध होत आहेत. नवीन नवीन मशीन्स अधिक सूक्ष्म दोष दाखवण्यात यशस्वी होत आहेत. त्याचबरोबर गुणसूत्रांमधील दोष तपासण्यासाठी आईच्या रक्तातील काही विशिष्ट द्रव्यांच्या तपासण्या करता येतात. अर्थात नुसत्या सोनोग्राफीच्या किंवा आईच्या रक्तातील तपासणीच्या निष्कर्षाच्या आधारे ते मूल व्यंग असणारं असेल असं ठरत नाही. पण तसे दिसलेच तर गर्भाला धक्का न लावता त्या गर्भाच्या पेशींची तपासणी करता येते आणि नक्की दोष आहे किंवा नाही याचा निर्णय करता येतो. समजा १२ व्या - १३ व्या आठवड्यात ही तपासणी झालेली नसेल तर १६ व्या आठवड्यात आईच्या रक्ताची तपासणी करून त्यातल्या ठरावीक द्रव्यांच्या पातळीवर, गर्भामध्ये जनुकीय दोष असण्याची शक्यता किती आहे, हे ठरवता येतं. ही तपासणीही दोषांची शक्यताच सुचवते. शक्यतेची पातळी अशी अनेक तपासण्यांनी अधिक पक्की होऊ लागली की पुढे गर्भाभोवतीच्या पाण्याचा थोडा नमुना काढून तो तपासला जातो. मग त्यावर गर्भपाताचा निर्णय ठरवावा लागतो.

हे सगळं सांगण्याचा हेतू असा की अलीकडे प्रगत तंत्रज्ञानाच्या आधारे बहुतांश वेळा गर्भामधील व्यंग लवकर लक्षात येऊ शकतं आणि वेळेवर निर्णय घेता येतो.

वेळेवर निर्णय म्हणजे काय ?

आपल्याकडे गरोदरपणाच्या २०व्या आठवड्यापर्यंत कायदेशीररित्या गर्भपात करता

येतो. २०व्या आठवड्याच्या आत जर बाळामधील व्यंग / दोष लक्षात आला तर वैद्यकीय मदतीनं गर्भपात करवता येतो. आजच्या काळात असा गर्भपात करून घेऊन व्यंग असलेलं मूल टाळून अव्यंग मुलांनाच जन्म देण्याची शक्यता पूर्वीपेक्षा बरीच वाढलेली आहे, हे खरंच. पण ह्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून निर्णय घेण्यामागचं तारतम्य मात्र कधी कधी सुटल्याचं जाणवतं.

एक उदाहरण देते. मोहना आणि तिचा नवरा पाचव्या महिन्यात सोनोग्राफीचा रिपोर्ट घेऊन आले. मोहनाच्या पोटातील गर्भ १९ आठवडे ५ दिवसांचा होता. सोनोग्राफीमध्ये बाळाच्या उजव्या पावलाच्या ठेवणीमध्ये दोष दिसत होता. ह्या व्यंगप्रकारात बाळाचं पाऊल आतल्या बाजूला वळलेलं असतं. पोटात असताना काही कारणानं, काही दाब पडून ते पाऊल वाकडं होतं. जन्माला आल्यानंतर त्या बाळाला विशिष्ट प्रकारचं प्लास्टर घालून, योग्य व्यायाम करून, काही वेळा ऑपरेशन करून ते पाऊल सरळ करता येतं. बाळाचं पुढचं आयुष्य स्वतःच्या पायावर उभं राहून व्यवस्थित चालू होतं.

मोहना आणि तिचा नवरा ठरवूनच आले होते, की असं व्यंग असलेलं बाळ नको. २० आठवड्याच्या आत गर्भपात करवून घेता येतो, हेही त्यांना माहीत होतं, त्यामुळे तेवढा कालावधी पूर्ण करायला शेवटचा दिवस असताना ते आले. बाळाच्या पायातील व्यंग हे दुरुस्त होण्यासारखं होतं, बाळामध्ये दुसरा कुठलाही दोष नव्हता, हे मी त्यांना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. हा दुरुस्त होण्याजोगा दोष आहे, हेही समजावलं, पण ते जोडपं ऐकायला तयार नव्हतं. त्यांना कुठलंही व्यंग असलेलं मूल नको होतं. इंटरनेटवर त्यांनी सर्व माहिती काढलेली होती. त्यांच्या नातेवाईकांपैकी म्हणे कुणाच्या तरी मुलीचा हात वाकडा होता. आणि त्यामुळे तिला फारच त्रास होत होता, कुठल्याही प्रकारचा दोष असलेलं मूल आपल्याला असणं च त्यांना मान्य नव्हतं. मोहनाला संपूर्ण बिनचूक माल हवा होता. त्यात थोडाही दोष असता कामा नये असं तिचं ठाम

मत होतं. पण ह्या विचारात ते दोन-तीन गोष्टी विसरत होते. असं संपूर्ण बिनचूक जगात काही असतं का, संवेदनशीलता आणि अचूकता याचं काय नातं असतं, जन्मानंतर मोठं झाल्यानंतरही बाळाला काही होऊ शकतं, अशा अनेक मुद्द्यांचा विचार त्यांनी केलेला नव्हता. त्यांच्यासमोर ते मुद्दे मांडूनही त्यांना गर्भपाताच्या विचारापासून मी परावृत्त करू शकले नाही. पुढच्या बाळामध्ये दोष नसणार ह्याची शाश्वती त्यांना कशी देणार हा प्रश्नही अनुत्तरितच होता. अशा प्रकारे आपल्याला हवं तसंच बाळ व्हायला हवं या विचाराचं एक टोक हव्या त्या लिंगाचंच म्हणजे बहुतेक पुष्टिंगीच असायला हवं, या विचारांपर्यंत जातं की काय अशी कधीकधी भीती वाटायला लागते.

सुजाताच्या बाळाच्या पायातही दोष होता. क्लबफूट - तो थोडा मोठा दोष असतो. बाळाच्या गुडघ्याखालच्या पायातील एक हाड (जिथे टीबीया आणि फिब्युला नावाची दोन हाडं असतात.) व्यवस्थित वाढ झालेलं नव्हतं. हे व्यंग ५ व्या महिन्यातील २० आठवड्याच्या सोनोग्राफीमध्ये लक्षात आलं होतं. बाळ जन्माला आल्यानंतर पायावर/पायाचे ऑपरेशन करावं लागणार होतं. पुढेही काही वर्ष - व्यायाम आणि टप्प्या टप्प्यानं ऑपरेशन असा प्रवास असणार होता. एकदा सोनोग्राफीत व्यंग दिसल्यानंतर त्यांनी अनेक सोनॉलॉजिस्ट आणि ऑर्थोपेडिक सर्जन्स ह्यांची मतं घेतली. सगळ्यांनी 'दोष आहे. ऑपरेशनस लागतील' असं सांगितलं. पण बाळात इतर काही दोष नाही ते आपल्या पायावर चालू शकणार आहे असंही सांगितलं होतं. पण सुजाता, तिचा नवरा महेश, तिचे सामूसासरे ह्या सगळ्यांनीच 'हे मूल आम्हाला नको' असा निर्णय घेतला.

“कदाचित बाळाच्या वयाच्या १८ व्या वर्षापर्यंत त्याला हॉस्पिटल व्हिजिट्स कराव्या लागतील, ऑपरेशनस करावी लागतील असं डॉक्टर म्हणतात - एवढं कोण करणार?”

“आम्ही दोघं कामावर जातो, हे असं लुळंपांगळं बाळ कोण सांभाळणार?”

“पैशाचा प्रश्न नाही. आम्ही दोघंही खूप कमावतो पण ह्या बाळामुळे एकाला सुजाताला

घरी रहावं लागेल ते कसं चालणार?”

“आमच्या फिल्डमध्ये आम्हाला एक दोन वर्षांनी परदेशात जावं लागतं त्या प्रकारात हे असं मूल...”

“आणि त्यातून हा मुलगा असला तरी ठीक आहे, मुलगी असली तर? तिचं लग्न कसं होणार?” हे वाक्य सुजाताचे सासरे म्हणाले आणि मी ती चर्चा तिथेच थांबवली !

सुजाताच्या स्वतःच्या चेहेऱ्यावर, ओठावर ऑपरेशनची खूण होती. तिचा वरचा ओठ जन्मतः फाटलेला होता. त्याची ऑपरेशन्स लहानपणी झालेली होती. त्या काळात तर बऱ्यापैकी अवघड आणि म्हणून खर्चिक ऑपरेशन्स होती. पण मुलीचा हा दोष लक्षात आल्यावर सुजाताच्या आईनं काय विचार केला असेल? आपला भोग आहे तो स्वीकारून पुढे जायचं आहे, त्याची शक्य तेवढी दुरुस्ती करायची, आर्थिक, शारीरिक, मानसिक जेवढी शक्ती त्यासाठी खर्च करावी लागेल, त्यातली शक्य आहे तेवढी करायची आणि पुढे जायचं. त्या पूर्वीच्या पिढ्यांमध्ये ‘पांडुरंगाची इच्छा’ या शब्दात निर्णय व्हायचा.

तंत्रज्ञानाची गुणवत्ता मोठी आहे. मी सुरुवातीला म्हटलं त्याप्रमाणे ज्याच्यामुळे जिवाला धोका आहे, किंवा जगण्याचं ओझं होणार आहे, पूर्ण परावलंबित्व असणार आहे

अशा दोषांबाबतीत गर्भपाताचा निर्णय घेता येतो. दुरुस्त होण्यासारखे दोष कुणाच्यात असले तर त्यासाठी आधीच तयारी करून ठेवता येते.

क्लेफ्ट लीपवरून आठवलं, एक डॉक्टर १९ आठवड्यांतील सोनोग्राफी घेऊन आली होती. बाळामध्ये क्लेफ्ट लीप असल्याचं सोनोग्राफी दाखवत होती. तिं गर्भपात करून घेण्याचा निर्णय घेतला होता. तिच्या कुटुंबामध्ये दोघं-तिघं डॉक्टर होते. तेही तिला समजावण्याचा प्रयत्न करत होते, पण ती तिच्या निर्णयावर ठाम होती. तिला हे मूल नको होते आणि हा निर्णय घेण्यामागचं तिचं कारण होतं, ह्या मुलामध्ये असलेला हा व्यंगदोष त्याच्यापुढच्या पिढीत - त्याच्या मुलामध्ये येण्याचीही शक्यता आहे असा संख्याशास्त्रीय संदर्भ आहे. ही कल्पना तिला सहन होत नव्हती.

तंत्रज्ञान प्रगत होत जातं, निदानाला (diagnosis) मदत करणाऱ्या वेगवेगळ्या पद्धती उपलब्ध होतात, त्यातील बारकावे वाढत जातात आणि त्यानुसार फार काळजीपूर्वक निर्णय घ्यावे लागतात.

या तपासण्या केल्यानंतर, त्याचा संदर्भ, त्यावरून निर्णय घेणं हे सगळं योग्य प्रकारे केलं जाणं आवश्यक असतं. नाहीतर चुकीचा सल्ला दिला जाऊ शकतो.

१६ ते १८ आठवड्यांच्या दरम्यान केली जाते अशी ट्रिपल टेस्ट करून तिचा रिपोर्ट घेऊन एक जोडपं माझ्याकडे आलं. त्या रिपोर्टनुसार एक प्रकारचं व्यंग बाळामध्ये असण्याची शक्यता दिसत होती. एका डॉक्टरांनी त्यांना गर्भपात करवून घेण्याचा सल्ला दिला होता. तो रिपोर्ट नीट पाहिल्यानंतर माझ्या लक्षात आलं की ती टेस्ट २१व्या आठवड्याच्या शेवटी करण्यात आली आहे. आता गर्भपात करून घेण्याची मुदत संपलेली होती. शिवाय त्यामध्ये ज्या प्रकारचा दोष दाखवण्यात येत होता तो सोनोग्राफीमध्येही कळला असता त्यामुळे त्या निष्कर्षाच्या आधारे गर्भपात करवून घेणं चूकच ठरलं असतं.

तंत्रज्ञानामधील बारकावे जितके वाढत जातात तितके त्याच्यावर विसंबून निर्णय घेणाऱ्यांची जबाबदारी वाढते. तंत्रज्ञान संगणकाच्या साहाय्यानं काही निष्कर्ष आपल्या समोर ठेवतं. काही माहिती संगणकाला पुरवली की त्यातून तो आकडेमोड करून संख्याशास्त्र, शक्यता ह्या सगळ्यांचा उपयोग करून काही एक आकडा आपल्यासमोर ठेवतो. ह्यामध्ये दोन गोष्टी आहेत - संगणकाला अचूक माहिती पुरवणं हे मानवी बुद्धीचं काम आहे - ती चुकली तर संगणक त्या प्रकारचे निष्कर्ष देणार. गरोदर स्त्रीच्या वयाचा आकडा - जन्मतारीख

चित्रबोध-१ : चित्रफिती संच विक्रीसाठी उपलब्ध

सु-दर्शन कलादालन आणि पालकनीती परिवार यांनी एकत्रितपणे मे २०१२ मध्ये चित्रबोध हा दृश्यकला-रसग्रहणवर्ग आयोजित केलेला होता. या रसग्रहणवर्गातील निवडक सत्रांच्या चित्रफिती तयार झालेल्या आहेत. (सुधीर पटवर्धन, दिलीप रानडे, वसंत आबाजी डहाके, सचिन कुंडलकर) हा चार चित्रफितींचा संच रु. २००/-ला उपलब्ध असून, स्वतंत्र चित्रफिती प्रत्येकी रु. ५०/- ला ही उपलब्ध आहे. चित्रबोध-१ रसग्रहणवर्गात सहभागी झालेल्यांसाठी हे संच सवलतीच्या दरात म्हणजे रु. १५०/- ला मिळू शकतील.

संच मिळण्याचे ठिकाण: सु-दर्शन कलादालन, अहिल्यादेवी शाळेजवळ, शनिवार पेठ, पुणे - ३०,
दूरध्वनी क्र. ०२०-२४४३०८०३,
संच मिळण्याची वेळ: संध्याकाळी ६ ते ९.

या रसग्रहणवर्गात सहभागी नसलेल्यांकरिता पालकनीतीच्या कार्यालयात हे संच उपलब्ध आहेत.

दूरध्वनी - ०२०-२५४४१२३०, ८६०५९८१२६० वेळ : सकाळी १० ते संध्याकाळी ६.

जरी अनवधानानं चुकली तरी तपासणीचा निष्कर्ष चुकीचा येऊ शकतो.

तंत्रज्ञान खूपच पुढे गेलं आहे. तरीसुद्धा गर्भामधील काही व्यंगदोष असे आहेत की ते सोनोग्राफीत कळतातच असं नाही. उदा. Hypospadias - मुलाच्या पुरुषलिंगामधील बाह्यदोष किंवा गुदद्वार - संडासची जागा बंद असणं - इत्यादींसारखे दोष बाळ जन्माला आल्यानंतरच कळू शकतात. अनेक लहानमोठे आजार कळतात तर हेच कसे कळत नाहीत असा साहजिक प्रश्न डॉक्टर नसलेल्यांना पडू शकतो. पण त्याला डॉक्टरांकडेही उत्तर नसतं. तंत्रज्ञानाला किंवा डॉक्टरांना दोष देण्यात तसा काहीच अर्थ नसतो. काही दोष उशिराच निर्माण होतात - सोनोग्राफीमध्ये उशिराच दिसतात - हृदयामधील किंवा किडनीमधील दोष २५-२६ आठवड्यांनंतर दिसू लागतात, ते आधी दिसतच नाहीत. आजच्या गर्भपाताच्या

कायद्यानुसार २० व्या आठवड्यांनंतर गर्भपात करता येत नाही. त्यामुळे उशिरा दिसलेले किंवा लक्षात आलेले दोष जरी बाळाच्या जगण्याच्या दृष्टीनं अवघड असले तरी गर्भपात करणं कायद्यानुसार अशक्य ठरतं. किरकोळ व्यंगासाठी गर्भपात करवून घेऊ नये, तसंच चोवीस आठवड्यांच्या सुमारासच लक्षात येणाऱ्या पण जगणं कठीण करून सोडणाऱ्या व्यंगांसाठी गर्भपात करता यायलाही हवा. तसा करण्यासाठी आज तरी कायदा आडकाठी ठरतो आहे आणि इतर अनेक बाबींप्रमाणे मग कायद्यातून पळवाटा काढल्या जात आहेत, इथे डॉक्टर, कायदेतज्ज्ञ, न्यायालयं, लोकनेते यांनी मिळून विचार करून ह्यातून मार्ग काढला पाहिजे.

गरोदपण हा स्त्रीच्या आयुष्यातील अतिशय आनंदाचा काळ असतो. वाढणाऱ्या बाळाबरोबर कल्पनेतलं नव्हे तर खरंखुरं भविष्य तिच्या

जवळ असतं, तिच्याच पोटात ते वाढत असतं. त्या भविष्यातली विरूपता, त्यातलं व्यंग हे असं अचानक समोर येतं, तेव्हा तिच्या वर्तमानालाही हादरे बसतात. असे निर्णय कधी अवघड असतात, कधी सुटकेचा निश्वास टाकायला लावणारे असतात. तंत्रज्ञानानं दिलेल्या माहितीचा कधी उपयोग होतो, कधी नशिबाच्या भोगाचा राग येतो. गर्भारपण समजल्यापासून ह्या सगळ्या टप्प्यांमधून फार वेगानं प्रवास होतो. तांत्रिक प्रगतीमुळे मिळत असलेलं ज्ञान, मानवी भावभावनांची आंदोलनं आणि तारतम्य नावाचा एक गुण असलेली मानवी बुद्धी, डॉक्टर, कुटुंबीय यांचा 'आम्ही तुझ्या पाठीशी आहोत' ह्याचा भरवसा ह्या सगळ्यांच्या मदतीनं गर्भवती आई आणि होणाऱ्या बाळाचा बाबा ह्यांना अवघड प्रसंगातून तरून जायचं असतं.

‘बालहक्क कृती समिती’ (आर्क)ची, शिक्षणहक्क कायद्यावरील वेबसाईट

(स्वयंसेवी संस्था, शासकीय अधिकारी, निर्वाचित प्रतिनिधी, शाळा आणि पालक यांच्याकरिता)

<http://www.rtemaharashtra.org>

‘आर्क’ हे मुलांचे हक्क आणि त्यांचे शिक्षण यासंदर्भात काम करणाऱ्या पुण्यातील स्वयंसेवी संस्था आणि व्यक्ती यांचे नेटवर्क आहे. आर्कने www.rtemaharashtra.org ही वेबसाईट गेल्या वर्षीपासून सुरू केलेली आहे. शिक्षणहक्क कायद्याच्या तरतुदींविषयीची माहिती (विशेषतः महाराष्ट्र आणि पुणे शहर यांच्या संदर्भातील) सोप्या आणि मुद्देसूद रीतीने देणारी ही इंग्रजी आणि मराठी भाषेतील वेबसाईट आहे. यात शिक्षणहक्क कायदा आणि नियम, मुले, २५% आरक्षण, शाळा, पुणे शहर आणि महाराष्ट्रातील शिक्षणहक्क कायद्याची अंमलबजावणी असे एकूण पाच विभाग आहेत. शिक्षणहक्क कायदा आणि त्यातील तरतुदी याविषयी तसेच त्यांची अंमलबजावणी कशा प्रकारे झाली आहे हे जाणून घेण्यात रस असणाऱ्यांसाठी दस्तावेज, अहवाल, विश्लेषण, बातम्या, उपयुक्त लिंक्स, व्हिडीओज आणि व्यावहारिक सल्ला या गोष्टींचा समावेश असलेली एकत्रित आणि परिपूर्ण माहिती देणे हा या वेबसाईटचा उद्देश आहे.

वेबसाईटमध्ये काय आहे?

१. पालक, शाळा, स्वयंसेवी संस्था, अधिकारी आणि निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी यांच्याकरिता सरकार आणि शाळा यांच्या जबाबदाऱ्यांची सविस्तर माहिती.
 २. ‘आर्क’चे, त्याचप्रमाणे इतर संस्थांचे शिक्षणहक्क कायद्यासंबंधीचे उपक्रम.
 ३. शिक्षणाचा दर्जा आणि २५% आरक्षणाची तरतूद यासारख्या मुद्द्यांचा समावेश असणारे लेख.
 ४. शिक्षणहक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीचे विश्लेषण, आणि सूचना, शिफारशी, इ.
- ही माहिती मराठी आणि इंग्रजीमध्ये उपलब्ध असून शिक्षणहक्क कायद्याच्या विविध पैलूंसंबंधीची जागरूकता वाढवण्याकरता ती वापरता येईल.
- ही वेबसाईट बघावी आणि आपली मतं जरूर कळवावीत.
- संपर्क : arcpune09@gmail.com
- तपस सूत्रधार : ९६६५६४८७२५

(पान ६ वरून)

भारतातील विविध ठिकाणच्या आदिवासी, गावसमूहांसोबतच्या वावरण्यातून, निरीक्षणातून विकसित केली होती.

शिक्षणाबाबत त्यांचा दृष्टिकोन अतिशय व्यापक होता. ‘आपल्या देशाने आजवर अंगिकारलेली शिक्षणपद्धती अत्यंत चाकोरीबद्ध आहे. शिक्षण ही काही कुणीतरी देण्याची आणि कुणीतरी घेण्याची वस्तू नाही, ती एक नवनिर्मितीची प्रक्रिया आहे. म्हणूनच मूल ही काही कोरी पाटी किंवा मातीचा गोळा नसतो तर ते जिज्ञासेचे आणि नवनिर्मितीचे भांडार असते. म्हणूनच शिक्षक हा सह-अध्यायी असावा लागतो’ असे ते म्हणायचे. प्रारंभी स्वतः शिक्षक, मुख्याध्यापक असताना आणि पुढे ठाणे जिल्ह्यात, तसेच इतर अनेक गटांसमवेत त्यांनी या भूमिकेतून काम केले. त्यांच्या मार्गदर्शनातून चिपळूणमधील ‘श्रमिक सहयोग’ या गटाने वंचित समाजांच्या शिक्षणपद्धतीविषयक मांडणीचे काम हाती घेतले. ही प्रक्रिया या गटाने गेली वीस वर्षे नेटाने चालवली आहे. ‘वंचितांचे शिक्षण त्यांच्यातील सामर्थ्याच्या साहाय्याने अधिक मजबूतपणे घडते’, हे तथ्य या गटाने समोर ठेवले, तपासले आणि मांडले आहे.

कोणताही समाज हा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय या तीन स्तरांवर समृद्ध झाला तर अधिक मजबूत होतो. मात्र ही समृद्धी चिरकाल टिकवायची तर त्याचा सांस्कृतिक पायादेखील अधिक मजबूत असावा लागतो, हे सूत्र दत्ताभाऊंच्या मांडणीत सातत्याने पुढे येत असे. ‘विकास हा केवळ आर्थिक किंवा भौतिक अंगाने मोजता येत नाही. अशातून चंगळवाद जन्माला येतो. आर्थिक-भौतिक विकास समतोलाने घडण्यासाठी त्याला सांस्कृतिक विवेकाची गरज असते. कुठे जायचे याचे नियोजन करताना कसे जायचे हे समाजाने ठरवायला हवे’, हे मांडताना दत्ताभाऊ मार्क्स आणि गांधी यांचे विचार एकत्र जोडायचे.

याच पद्धतीने त्यांनी आपला स्त्री-विषयक दृष्टिकोनही विकसित केला होता. ‘स्त्री-वाद

म्हणजे सत्ताविहीन जीवनप्रणाली स्वीकारण्याचा विचार आहे’ हे त्यांनी आपल्या मांडणीतून पटवून दिले. स्त्रियांमधील आंतरिक ऊर्जेकडे त्यांनी अत्यंत आदराने पाहिले. अलीकडे एकदा त्यांच्यासमवेत अजमेरमध्ये साथीन गटासोबतच्या चर्चेला उपस्थित राहण्याचा योग आला. साथीन चळवळीतील जुन्या कार्यकर्त्या त्यांना प्रेमपूर्वक भेटल्या. बोलता बोलता त्यातील एकजण म्हणाली, “यह तो हमारी दत्ताबहन है।” विविध ठिकाणच्या स्त्री-कार्यकर्त्यांच्या मनात त्यांच्याविषयी असाच विश्वास आणि आपुलकी होती. स्त्रिया, कष्टकरी, आदिवासी, दलित, भटके समाज आणि विशेषतः सर्वसामान्य माणसे या सर्वांविषयी त्यांच्या मनात विशेष ममत्व होते.

दत्ता सावळे यांच्या व्यक्तिमत्वात विचार, कृती आणि भावनेचा अनोखा संगम होता, याची प्रचीती झारखंडमधील आदिवासी कार्यकर्ते घनश्याम यांनी त्यांच्याविषयी काढलेल्या उद्गारातून सहज व्यक्त होते. घनश्याम म्हणाले होते, “मैं तो जयप्रकाश नारायणजीके संपूर्ण क्रांती आंदोलनसे प्रेरणा लेकर काम करने लगा। पहले डॉ. लोहिया थे, जिन्होंने हमें विचार करना सिखाया था। डॉ. लोहिया और जयप्रकाशजी के जाने के बाद

हम निराश हो गये। लेकिन जब हमें दत्ताजी मिले तो ऐसा लगा की, डॉ. लोहिया का विचार और जयप्रकाशजी की भावना हमें एक साथ मिली और हम फिर काम करने लगे।” डॉ. लोहिया आणि जयप्रकाश नारायण यांना एकत्र पाहावे असे हे विलक्षण व्यक्तिमत्त्व होते.

दत्ताजींनी अनेक कार्यकर्त्यांना घडवले, जनआंदोलनांना दिशा दिली, पण त्यांची मांडणी, त्यांचे कार्य आजवर अप्रकाशित राहिले याची खंत वाटते. साधना प्रकाशनाच्या ‘जाणिवेने आम्हां ऐसे चेतवीले’ या पुस्तकात त्यांनी आपल्या दमखिंडीतील प्रयोगाविषयी तपशिलाने लिहिले आहे. त्याखेरीज त्यांची मांडणी फारशी संकलित झालेली नाही. हे काम आता कार्यकर्त्यांना करावे लागेल. त्यांचे विचार, त्यांच्या प्रेरणा त्यांच्या जाण्याने संपणार नाहीत, हेही तितकेच खरे. ज्येष्ठ शिक्षणतज्ज्ञ डॉ. अनिल सदगोपाल त्यांच्याविषयी बोलताना म्हणाले होते, “दत्ताजी तो हमारी पाठशाला है।” ही पाठशाला कार्यकर्त्यांना आणि लोकचळवळींना सदैव प्रेरणा देत राहील, यात शंकाच नाही.

(सद्भावना साधना, जानेवारी २०१३)

मधून साभार)

indulkarajan@gmail.com

मागच्या वेळी आपण वस्त्रांसंदर्भातून शब्द पाहत होतो. असे शब्द पाहताना त्या काळात असलेल्या वस्त्रांच्या पद्धतींचा विचारही आपल्या मनात असायला हवा, नाहीतर भलतीच पंचाईत होऊन बसते. भूतकाळातील परिस्थितीचे आकलन आपल्याला नसले, तर आपण आजच्या मापाने त्या काळाला तोलू लागतो. आपल्यासमोर असणारी देवादिकांची चित्रे किंवा रामायण-महाभारतासारख्या मालिकांमधील वस्त्रप्रावरणे बघून आपली त्या काळातल्या परिस्थितीबद्दलची कल्पना काहीतरी वेगळीच होऊन बसते. राजा रविवर्म्याच्या चित्रातल्या लक्ष्मी, सरस्वती ह्या देवता तसेच सीता, द्रौपदीही नऊवारी लुगडे-चोळी घालून, दागदागिने ल्यायलेल्या दिसतात. महाभारताचा काळ तीन हजार वर्षांपूर्वीचा मानला जातो. त्या काळात या प्रांतात कपडे शिवून घालायची पद्धत नव्हती. स्त्री-पुरुष दोघेही कमरेला अर्धे घट्ट धोतर - त्याला अर्धोरुक असे म्हटले जाई - एवढाच पोशाख सामान्यपणे वापरीत. अनेक देवतांच्या मूर्ती आजही आपल्याला या पोशाखातच बघायला मिळतात. राजघराण्यातील लोक मात्र कमरेशी गाठ बांधून नेसलेले अधरीय आणि अंगावर पांघरलेले उत्तरीय अशी दोन वस्त्रे वापरीत.

द्रौपदी वस्त्रहरणाचा प्रसंग नुसता आठवला, तरी 'अरे, दासी झाली म्हणून काय झाले, फार तर चार कामे सांगा, पण कुणा बाईला जाहीर ठिकाणी विवस्त्र कशाला करायचे!' असा आपल्याला संताप येतो. पण प्रत्यक्षात मूळ घटना कदाचित तितकी वाईट नसावी. युधिष्ठिर द्यूतात हरल्यामुळे द्रौपदी कौरवांची दासी झालेली आहे, तेव्हा आता तिने उत्तरीय वापरू नये, इतकीच कौरवांची अपेक्षा असावी. असो.

शिवलेली वस्त्रे वापरायची पद्धत आली ती पहिल्या ते तिसऱ्या शतकापर्यंत आलेल्या शक / हूण लोकांमुळे. शकांच्या स्वाऱ्या येत, त्यातील योद्धे कंचुक नावाचा एक कपडा घालीत. यालाच चोगाही म्हणतात. हा गुडघ्याखाली पोचणारा झगा असे, त्याच्या किनारीला गोट असून कमरेशी दोरी किंवा एखादे वस्त्र बांधीत. देवळांच्या दाराशी दोन्ही बाजूला कंचुक घातलेल्या द्वारपालांचे चित्र / शिल्प आजही पाहायला मिळते. या द्वारपालांनाही कंचुक असेच म्हटले जाई.

प्राचीन शिल्पांमध्ये आढळणारे आणखी एक वस्त्र म्हणजे शिरोवेष्टन. भारहूत, भाजे, बोधगया, सारनाथ, सांची, मथुरा येथील शिल्पांत स्त्रियांच्या डोक्यावरही ते आढळते. अजिंठ्याच्या 'ब्लॅक प्रिन्सेस'च्या डोक्यावरचे शिरोभूषण आठवत असेल. तिने उत्तरीय मात्र घेतलेले नाही. चवथ्या शतकानंतरच्या काळात मात्र शिरोवेष्टन ही फक्त पुरुषांची

मक्तेदारी राहिली. आणि पुढे एकोणिसाव्या शतकापर्यंत यामध्ये भरपूर विविधता आली.

गेल्या काही शतकांतील शिरोवेष्टनांकडे पाहिले, तर ते मुळात एक चांगले १५-२० हात लांब आणि १ हात रुंद वस्त्र असल्याचे दिसते. ते डोक्याला गुंडाळण्याच्या मात्र अनेक पद्धती आहेत. त्यानेच पागोटे, पटका, फेटा, साफा, कोशा किंवा मुंडासेही बांधले जाई. नुसते गोल घट्ट गुंडाळले की ते होई मुंडासे; दोन्हीकडे उंच आणि मध्यभागी खोलगट केले की तो फेटा होतो. त्यातच आणखी बदल म्हणून एका टोकाचा तुरा काढून दुसऱ्या टोकाचा शेमला पाठीवर सोडतात. राजपूत लढवय्ये आणि पहिला बाजीराव लढाईवर जाताना फेटा बांधीत असत. त्यामुळे फेटा हे प्रतिष्ठेचे चिन्हही बनले. दर वेळी नव्याने न बांधता एकदाच विशिष्ट आकारात बांधूनही ते ठेवता येई.

शेला, पागोटे वापरताना त्यातल्या वस्त्राचा पोत आणि रंग यांवरूनही पुरुषाचा समाजातील दर्जा सूचित व्हावा असेही संदर्भ त्यास दिले गेले. संन्यासी लोक काषाय रंगाचा फेटा (स्वामी विवेकानंद) तर खानदानी मराठा लोक केशरी रंगाचा पटका बांधीत. ब्राह्मण पगडी घालीत; तर मराठा, माळी व इतर जातींचे पुरुष पागोटे घालीत. गोव्याचे सारस्वत ब्राह्मण, कर्नाटक व महाराष्ट्राच्या किनारपट्टीचे ब्राह्मण आणि काही इतर जातींचे लोक वर चार टोके असलेली लाल किंवा शेंदरी रंगाची टोपी वापरीत. सोनकोळी लोक अशीच, पण मध्यावर नालाचा आकार असलेली टोपी वापरीत.

कोशा आणि साफा ह्याही तशाच वेगळ्या पद्धती. एक बाजू कानापर्यंत गेली की त्याला साफा म्हणतात. पगड्या बांधताना काही वेळा त्या कापडाला आधी पीळ भरून घेतात. शिवाजीमहाराजांबद्दलच्या आपल्या जाज्वल्य प्रेमांमुळे आपल्याला जिरटोप माहीत असतो. तोही पीळ भरूनच बांधलेला असतो. लांब वस्त्राऐवजी बारा हात चौरस कापड घेऊन, चौरसाच्या कर्णाभोवती पीळ भरूनही त्याचे पागोटे बांधतात. अशा पागोट्याला तमिळ भाषेतले उरुमाली हे नाव प्रचलित आहे. त्यावरूनच चौरसाकृती कापडाला आज वापरात असलेला रुमाल हा शब्द आलेला आहे.

विशेष आभार : डॉ. मंजरी भालेराव, प्राध्यापक,
इंडोलॉजी विभाग. टि. म. वि. पुणे.

संजीवनी कुलकर्णी, नीलिमा सहस्रबुद्धे